

सिमसारका राजदूत काव्यमा पर्यावरणीय चेतना

चन्द्रप्रसाद ढकाल*

लेखसार

मोहन कोइराला (१९८३-२०६३) द्वारा लिखित सिमसारका राजदूत लामो कविता हो । यो कवितामा एकै विषयवस्तुका विभिन्न उपशीर्षक दिई सिमसार क्षेत्रमा घटित घटनाहरूको वयान गरिएको छ । यी उपशीर्षक राखी मोहन कोइरालाले सिमसार क्षेत्रमा भएका चरामाथिको वयान गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा मोहन कोइरालाको सिमसारका राजदूत काव्य पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिले केकस्तो रहेको छ ? भन्ने समस्यासँग सम्बन्धित भई विवेच्य काव्यमा पर्यावरणीय चेतनाको अवस्था पहिचान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका लागि यहाँ पुस्तकालय कार्यबाट सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि प्रस्तुत अध्ययनमा पर्यावरणीय अध्ययनका सैद्धान्तिक अवधारणाहरूसँग सम्बन्धित निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । सिमसारका राजदूत काव्यमा अन्तर्निहित पर्यावरणीय पक्षको अध्ययनका लागि यहाँ प्रकृतिको सुन्दरतासम्बन्धि चेतना, पर्यावरण विरोधीप्रति प्रतिकारको चेतना, प्राणीको अस्तित्वसम्बन्धी चेतना, प्राणीप्रतिको सहानुभूतिको चेतना, जीवजन्तु संरक्षणको चेतना, सीमा विहीन विश्व पर्यावरणको चेतना जस्ता छ ओटा उपशीर्षकहरू राखिएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा सिमसारका राजदूत काव्य पर्यावरण विगानेको विरोध गर्दै पर्यावरण संरक्षण गर्ने पक्षको समर्थन गरिएको हुनाले यो पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिले उत्कृष्ट कृति हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यो अध्ययन सिमसारका राजदूत काव्यमा अन्तर्निहित कविको चेतना बुझ्न र पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिबाट कृतिको विश्लेषण गर्न चाहने अध्येताहरूका लागि उपयुक्त सामग्री रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : चेतना, संरक्षण, प्रकृति, वातावरण, विनाश, प्रतिकार ।

विषयपरिचय

मोहन कोइराला (१९८३-२०६३) नेपाली काव्य क्षेत्रमा प्रयोगवादी कविका रूपमा परिचित छन् । उनका फुटकर तथा लामो कविताहरूका सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । मोहन कोइरालाले २००७ सात सालदेखिनै कविता लेखनको आरम्भ गरेका हुन् । उनले २००७ सालदेखिनै कविता लेखन आरम्भ गरेका भए पनि २०१६ सालमा 'घाइते युग' शीर्षकको कविता प्रकाशनपछि चाहिँ उनी औपचारिक

* विश्वभाषा क्याम्पस, त्रि.वि. काठमाडौं । Email: dhakalchandra33@gmail.com

रूपमा काव्य लेखनमा स्थापित भएका हुन् । मोहन कोइरालालाई नेपाली काव्य जगत्मा प्रयोगवादी धारको नेतृत्वकर्ताका रूपमा पनि हेरिन्छ । उनका कवितामा विषयगत तथा शैलीगत नवीनता पाइने हुनाले पनि नेपाली काव्य जगत्मा मोहन कोइरालाको स्थान उच्च रहेको छ । उनका प्रकाशित काव्य कृतिहरूमा 'लेक' (२०२३), 'मोहन कोइरालाका कविता' (२०३०), 'सारङ्गी बोकेको समुद्र' (२०३४), 'हिमचुली रक्तिम छ' (२०३५), 'नदी किनाराका माफी' (२०३८), 'ऋतु निमन्त्रण' (२०४०), 'नीलो मह' (२०४१), 'एउटा पपलरको पात' (२०४७), 'गजपथ' (२०५९), 'यतीका पाइला खोज्दै' (२०६०) र 'सिमसारका राजदूत' (२०६५) रहेका छन् । यी कृतिहरूमध्ये दुई ओटा कविता सङ्ग्रह र अन्य लामा कविता सङ्ग्रहहरू रहेका छन् । यी सम्पूर्ण कृतिहरूमध्ये सिमसारका राजदूत मरणोपान्त प्रकाशित भएको हो ।

प्रस्तुत अध्ययनमा विश्लेषणको सिद्धान्तका रूपमा पर्यावरणीय चेतनालाई लिइएको छ । पर्यावरणीय चेतना उत्तरआधुनिक समालोचनात्मक पद्धतिमा विकास भएको साहित्यको अन्तरविषयात्मक विश्लेषण पद्धति हो । यस समालोचनात्मक विश्लेषण पद्धतिमा पर्यावरणीय समस्या, चिन्ता, चिन्तन, चेतना तथा जगेर्नाजस्ता विषयहरूलाई केन्द्रमा राखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पनि मोहन कोइरालाको सिमसारका राजदूत काव्य कृतिलाई पर्यावरणीय चेतनाका विभिन्न घटकहरूलाई आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनमा पर्यावरणसँग सम्बन्धित घटकहरूलाई आधार मानी 'सिमसारका राजदूत' काव्यमा आएका पर्यावरणीय चेतनाको खोजी गरिएको छ ।

नेपाली काव्य समालोचना क्षेत्रमा मोहन कोइरालाका कृतिहरूलाई विभिन्न आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उनको सिमसारका राजदूत काव्यलाई पनि विविध आधारमा विश्लेषण भएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि उनको यस कवितालाई पर्यावरणीय चेतनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन । प्रस्तुत अध्ययनमा मोहन कोइरालाको सिमसारका राजदूत काव्य पर्यावरणीय चेतनाका दृष्टिले केकस्तो रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूलाई विश्लेषणका लागि पर्यावरणीय विश्लेषणको सैद्धान्तिक अवधारणालाई मुख्य आधार बनाई सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा मोहन कोइरालाको सिमसारका राजदूत काव्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सिमसारका राजदूत काव्य तथा पर्यावरणीय विश्लेषण पद्धतिका बारेमा लेखिएका लेख, पुस्तक, विद्युतीय सामग्री आदिलाई द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

पर्यावरण हामी वरिपरिको प्रकृति र प्राकृतिक वस्तु तथा पदार्थसँग सम्बन्धित छ । वरिपरिका वस्तु वा पदार्थ मानवीय जीवनसँग प्रत्यक्ष जोडिएका हुन्छन् । पर्यावरणले मानवीय जीवनलाई अनेक तरिकाले प्रभावित पारिरहेकै हुन्छ । यस्तो प्रभाव कसरी परेको छ तथा पर्यावरणको महत्त्व, यसको संरक्षणसम्बन्धी चेतना आदिसँग विषयहरू साहित्यमा कसरी आएका छन् भन्ने कुरा खोजी पर्यावरणीय अध्ययनमा गरिन्छ । साहित्यिक कृतिमा पर्यावरणलाई सामान्य परिवेश वा प्रकृतिचित्रणको उपकरणका रूपमा नलिई यसले अनिवार्य अस्तित्वका रूपमा मूल्याङ्कन गर्दछ किनभने पर्यावरणीय समालोचनाले साहित्य र प्राकृतिक वातावरणबीचको सुसम्बन्ध, तिनमा आएका सङ्कट र समाधानका सही उपायबारे विमर्श गर्दा अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकता दिन्छ (एटम, २०७५, पृ. ५) । यस अर्थमा पर्यावरणीय अध्ययनमा विविध विषयहरू पर्दछन् ।

साहित्यमा पर्यावरण वैज्ञानिक समीक्षाका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक तथा सांस्कृतिक अध्ययनको त्यो क्षेत्र पर्यावरण वैज्ञानिक समीक्षा कहलाउँछ जसले मानवीय संस्कृति र समाजको प्राकृतिक जगत्सँग सम्बन्ध राख्छ (गौतम, २०६४, पृ. ३२५) । मानवीय संस्कृति, व्यवहार तथा सोचको प्रभाव नै साहित्यको आधार हो । यिनीहरूको सम्बन्ध प्रकृति वा पर्यावरणसँग जोडिएको हुन्छ । यो जोडिएको सम्बन्धलाई स्वीकार गरी साहित्यमा पर्यावरणलाई जोगाउनु पर्छ भन्ने चेतना प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यो पर्यावरणीय चेतना हो । पर्यावरणीय समालोचनालाई परिवृत्तीय समालोचनाको नामले पनि चिनिने गरिन्छ । मानिसले गरेको अन्ध प्रगतिले र उसको विवेकहीन उपभोग लिप्साले भूमण्डल नै बिग्रन थालेको र त्यसको प्रभाव स्वरूप वातावरणीय समालोचना लेखन अभियान चलेको हुनाले वातावरण विद्का दृष्टिले गरिएको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक समालोचना परिवृत्तीय समालोचना हो (भट्टराई, २०६४, पृ. २००) । वातावरण विद् मात्र नभई पर्यावरण प्रति सचेत र मोह भएका समालोचकहरू जसले कृतिभित्रको पर्यावरणीय पक्षलाई समेट्छन् तिनीहरू नै पर्यावरणीय समालोचना हुन् ।

पर्यावरणको विनाशप्रतिको सचेततालाई मुख्य रूपमा पर्यावरणीय चेतनाका रूपमा लिन सकिन्छ । भौतिक विकासका नाममा उद्योगधन्दाको स्थापना गरेर, प्रविधिको प्रयोग गरेर जसरी पर्यावरणको विनाश गरिँदैछ, त्यसको विरोध गर्नु पर्यावरणीय चेतना हो भनेका छन् (कोइराला, पृ. ६) । पर्यावरणीय चेतना आधुनिकताको विरोध गर्नु मात्र नभई पर्यावरणको महत्त्वको बारेमा लेखकीय सचेतता पनि हो ।

पर्यावरणीय अध्ययनले मानव, प्रकृति र संस्कृतिजस्ता कुराको पनि सम्बन्ध पहिल्याउने काम गर्छ । मानव र प्रकृतिबीचको अन्तर्सम्बन्धलाई साहित्यिक र सांस्कृतिक कृतिहरूमा कसरी दर्शाइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिने समालोचनालाई पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. ३१५) । यस कुराले पर्यावरणीय अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भएको कुरा जनाउँछ । उल्लिखित विषयप्रतिको सचेततालाई पर्यावरणी चेतना भन्न सकिन्छ । पर्यावरणीय विश्लेषणलाई नारीवादसँग पनि जोडेर हेर्ने

गरिएको पाइन्छ । मानिस र अन्य प्राणीको साभा बासस्थान प्रकृति भए पनि मानिसले मात्र यसमाथि एकाधिकार चलाइरहेको छ जसले गर्दा प्रकृतिमाथि हैकम जमाउने विश्वबजारको सिद्धान्तले प्रकृति विनाशका शृङ्खला जोड्दै आएको र पारिस्थितिक प्रणालीलाई चटककै बिसिएर आजका मानिसले प्रकृतिका सम्पदामाथि प्रयोगका नाममा मच्चाइरहेको दोहनको आतङ्कले पृथ्वीको हरियाली रिँतिंदै गएर समाप्त हुने अवस्थामा पुगेको छ (त्रिपाठी, २०७५, पृ. ४४) । पर्यावरणको विनाशतर्फ व्यक्त गरिने सचेतता पर्यावरणीय अध्ययन वा चेतना अन्तर्गतको महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको छ ।

पर्यावरणीय सचेतनाका दृष्टिले प्राणीको रक्षा महत्त्वपूर्ण विषय रहेको छ । वातावरणीय र परिवृत्तीय समालोचनामा मानवेत्तर जगत् वा पशु, पङ्क्षी, वनस्पति आदि वातावरणीय पक्षमा लेखिएका कृतिलाई हेर्ने तदनुसूचको सिद्धान्तमा आधारित समालोचना वातावरणीय प्रारूपका समालोचना भएको हुन् (गौतम, २०६७ :३९१) । यस दृष्टिले हेर्दा प्रकृतिमा रहेका यावत पक्षहरू वातावरणीय पक्षसँग सम्बन्धित समालोचना पर्यावरणीय समालोचना हुन् भन्ने बुझिन्छ । पर्यावरणीय चेतनाका विषयमा विविध पक्ष आउनु पर्ने र त्यो पक्ष नेपाली साहित्यमा प्रसस्त आउन सकेको अवस्था छैन । नेपाली उपन्यासमा पर्यावरणीय चेतनाको प्रस्फुटन हुँदै गरेको पाइए पनि अहिले पर्याप्त वैज्ञानिक चेतनासहित जैविक तथा भौतिक पर्यावरणको सुरक्षा, विश्वतापक्रम वृद्धि, खाद्यचक्र आदि बारे सचेतता एवम् पर्यावरणीय आरक्षणको चासो व्यक्त भएका नेपाली साहित्यिक कृतिको खाँचो रहेको छ (एटम, २०६७, पृ. २३) । पर्यावरणको आवश्यकता र औचित्य पनि कालक्रमानुरूप फरक फरक किसिमको हुन्छ । समय तथा स्थान सापेक्ष पर्यावरण प्रतिको चेतना कृतिहरूले दिएका छन् कि छैनन् भन्ने कुराको अध्ययन पर्यावरणीय अध्ययनमा हुनु पर्दछ ।

पर्यावरणीय चेतनाका विषयमा विविध पक्षहरू आउने गरेका भए पनि ती सबै विषयहरू एउटै कृति वा एउटै प्रसङ्गमा भने आउन सक्दैनन् । तसर्थ प्रस्तुत अध्ययनमा माथि भनिएकाहरूमध्ये पर्यावरणीय चेतनासँग सम्बन्धित प्रकृतिको सुन्दतासम्बन्धि चेतना, पर्यावरण विरोधीप्रति प्रतिकारको चेतना, प्राणीको अस्तित्वसम्बन्धि चेतना, प्राणीप्रति सहानुभूतिको चेतना, जीवजन्तु संरक्षणको चेतना, सीमा विहीन विश्व पर्यावरणको चेतना जस्ता विषयलाई मात्र अध्ययनको आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा उल्लिखितबाहेक अन्य आधारबाट विवेच्य कृतिको विश्लेषण गरिएको छैन ।

विमर्श र नतिजा

सिमसारका राजदूत लामो कविता हो । यस काव्यमा चौध ओटा खण्डहरू रहेका छन् । यी चौध ओटा खण्डहरूलाई अलग अलग उपशीर्षक दिएर विवेच्य विषयलाई अगाडि बढाइएको छ । यो कृतिमा पनि मोहन कोइरालाका अन्य कृतिहरू भन्ने प्रयोगवादी शैलीको अवलम्बन गरिएको छ । बुभाइ र नबुभाइको दोस्राँधबाट काव्य सिर्जना गर्ने मोहन कोइरालाको 'सिमसारका राजदूत' चाहिँ

बुझाइ पक्षको प्रवलता भएको कृति हो । सम्प्रेषणगत सहजता नभए पनि गहन पाठकले प्रस्तुतिगत मिठास यस कृतिबाट प्राप्त गर्न सक्छन् ।

‘सिमसारका राजदूत’ मूलतः नेपालका सिमसार क्षेत्रहरूमा विश्वका विभिन्न मुलुकबाट आएका चराहरूलाई विषय बनाएर तयार पारिएको छ । यसमा सिमसार क्षेत्रका वासिन्दा र त्यहाँ आएका अतिथि चराहरूको कथानक रहेको छ । यस कृतिमा चराहरूको कथानकले चरा संसारका बारेमा मात्र व्याख्या नगरी चराका माध्यमबाट केन्द्र सत्ताभन्दा टाढा रहेका नागरिकका पीडा बेदनालाई पनि प्रमुख प्राथमिकताका साथ उठाएको छ । पर्यावरको महत्त्वपूर्ण अङ्ग पक्षीलाई उपस्थित गराइएको यस काव्यमा पर्यावरणसम्बन्धी चेतनाका विविध पक्षहरू पाउन सकिन्छ । सिमसारका राजदूत काव्यमा अन्तर्निहित पर्यावरणीय चेतनालाई निम्नानुसारका उपशीर्षकहरू राखी विश्लेषण गरिएको छ :

प्रकृतिको सुन्दरतासम्बन्धी चेतना

सिमसारका राजदूत काव्यको पहिलो खण्डमा नेपालको प्रकृतिको वयान गरिएको छ । यसमा विशेष गरी काव्यमा उपस्थित पात्र दुर्गम काठमाडौँ जाँदा बाटामा पर्न गएको कुलेखानी लगायत पहाडी पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ ।

भारी बोक्ने तिर्खा कैले नमेटिने भारी
पानीको तिर्खा कैले नमेटिने पानी
त्यस्तै पानीको स्वाद हो कुलेखानी (पृ. ३०)

प्रस्तुत काव्यांशमा नेपाली ग्रामीण क्षेत्रका वासिन्दाहरू आफ्नै जीवन शैलीमा अभ्यस्त भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यका कवि कुलेखानीलाई यस्तो आस्वाद्य वस्तुका रूपमा लिन्छन् कि जसको स्वादले कहिल्यै तिर्खा मेटिँदैन । उनी पानीको तिर्खा पानीले नमेटिने कुरा गर्छन् । अर्थात् हाम्रो देशका कुलेखानी जस्ता ताल तलैयाहरू जति भोग गरे पनि त्यसले तृप्त हुन सकिँदैन भनी प्रकृतिको अनुपम सुन्दरताको बयान गर्ने क्रममा कविले नेपालको पहाडी क्षेत्रको बारेमा बयान गरेका छन् ।

आफ्नै बलँसी जाँगर र खर
जङ्गलका भाटा छाना धुरी
किन ऐया गर्नु, किन ट्याक्स तिर्नु
किन थैली चिमट्नु, किन रूपियाँ घोट्नु
केको दाउरा किन्नु पर्छ र !
हयाङ्गिङ् बस्ती हयाङ्गिङ् मार्ग
गाला पनि गुराँसजस्तो, गुराँस पनि गालाजस्तो
तिर्देन दाजु ! तिर्देन राणा पोस्ने ढुकुटी (पृ. ३१)

पहाडी भूभाग आफ्नै श्रम र स्वायत्ततामा बाँचेको छ । यहाँका बासिन्दाहरू प्रकृतिसँगै निर्भर रहेका छन् । आधुनिकीकरणको दुनियाँबाट टाढा रहेको पहाडी बस्ती आफैँ पर्यावरणको प्रतीक बनेको छ । यहाँका घरहरू पहाडी भाटाहरूद्वारा निर्मित छन् । पहाडमा भुन्डिएका घर, भुण्डिएका बस्तीहरू आफैँमा स्वायत्तता प्राप्त छन् । दैनिक गुजाराका लागि अनावश्यक खर्च गर्नु पर्दैन । सरकारलाई कर तिर्नु पनि पर्दैन । प्रकृतिमा हुर्किएका यस्ता बस्तीका बासिन्दाका गालाहरू गुराँसजस्तै राता रहेका छन् । नेपालको पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरू राज्यलाई कर नबुझाई आनन्दसँग सुविधा भोग गरिरहेका छन् भन्ने भाव कविले व्यक्त गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत कवितांशमा नेपालको प्राकृतिक सुन्दरता र यस सुन्दर प्रकृतिमा रमाएका मानिसको सुन्दर जीवनगाथा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रकृतिको सुन्दरता र सुन्दर प्रकृतिको कामना पर्यावरणीय चेतनाको अंश हो । पर्यावरणको आधारभूत कुरा प्रकृति नै हो । जस्तो प्रकृति तथा पर्यावरण हुन्छ; त्यस्तै पर्यावरणानुकूल प्राणीहरू रहन्छन् । प्राणीहरूलाई अनुकूल हुने पर्यावरण नै उचित पर्यावरण हो । मानव जीवनका लागि पनि प्राकृतिक पर्यावरण अनुकूल रहेको छ । यस्तो पर्यावरणलाई कही कतैबाट खलल पुग्न गएमा पर्यावरणीय समस्या आइपर्छ । त्यसैले पनि पृथ्वीको प्रकृतिलाई प्रेम गर्नु पनि पर्यावरणीय चेतना प्रस्तुत गर्नु हो । यस अर्थमा 'सिमसारका राजदूत' काव्यमा प्रकृति प्रेम प्रस्तुत गरी कविले आफ्नो पर्यावरणीय चेतना प्रस्तुत गरेका छन् ।

पर्यावरण विरोधीप्रति प्रतिकारको चेतना

सिमसारका राजदूत काव्यमा चराहरूको संरक्षण र उनीहरूको वासस्थानलाई प्रमुख विषयवस्तु बनाइएको छ । यस विषयवस्तुलाई अगाडि बढाउन कविले करतब, दुर्गम, रवर्ट मैक, भुम्काजस्ता पात्रहरू सिर्जना गरिएको छ । यस काव्यको प्रमुख कार्य स्थलका रूपमा पदम पोखरी रहेको छ । यहाँ आउने पक्षीको संरक्षण र पक्षी जलविहार गर्ने/ पोखरी कब्जा गर्ने बिचको द्वन्द्व नै यस काव्यको मूल विषय हो । पोखरी कब्जा गर्नेमा दुर्गम रहेको छ भने संरक्षणका पक्षमा करतब, रवर्ट मैक, भुम्का आदि रहेका छन् । यसको विषय पक्षी संरक्षणका लागि पोखरी जोगाउने वा यसलाई व्यक्तिको नाममा दर्ता गराउने बिचमा केन्द्रित रहेको छ । यी दुई विषयमा केन्द्रित भए पनि यस काव्यका कविको मूल ध्येय भने चराको संरक्षणमा केन्द्रित रहेको छ ।

अब जित्छ-जित्छ, चराचुरुङ्गीले मुद्दा जित्छ,
दुर्गम त चरालाई रैती नै सम्झिन्छ, कमलरी सम्झिन्छ,
मुद्दा करतबले हार्नु चराले हार्नु हो
चराले जित्नु भनेको करतबले जित्नु हो !
बस्ता बसून, सिकार दिउन, जाँदा जाउन कर तिरेर
नाचेर पुग्दैन केही आम्दानी दिनुपर्छ

*दुर्गम सोच्छ,
दुबैको सोचाइ पृथक छ (पृ. ५१) ।*

यहाँ दुर्गम र करतब बिचको द्वन्द्व छ । दुर्गम चराहरूको प्राकृतिक वातावरण आफ्नो नाममा दर्ता गराई आफ्नो इच्छाअनुसार चराहरूको सिकार गर्ने पक्षमा छ । त्यसैले पोखरी आफ्नो नाममा दर्ता गराउने कसरत गर्दछ । अर्को तर्फ करतब ऐलेनी पोखरी दर्ता गराउन नदिई चराहरूको स्वतन्त्र विचरण गर्ने स्थल बनाउनु पर्ने पक्षमा रहेको छ । यस काव्यका समाख्याता तथा पात्रहरू मुद्दा चराचुरुङ्गी अर्थात् करतबले जित्ने विश्वासमा छन् ।

करतब र दुर्गमका सोचाइ अलग-अलग छन् । करतब चाहन्छ- चराहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व । उसको सोचाइ छ- यहाँ बस्ता बस्छन् र बसुन्जेल सिकार पनि दिन्छन् त्यसैले यिनीहरूलाई नियन्त्रणमा राख्नु हुँदैन भन्ने विचार उसको रहेको छ । अर्को तर्फ दुर्गमलाई चरा आउनु, बस्नु, जानु आदिले तात्विक फरक पर्दैन । यिनीहरूले त आम्दानी दिनुपर्छ भन्ने उसको सोचाइ रहेको छ । आम्दानी प्राप्त गर्नका लागि दुर्गम चराहरूको वासस्थान तथा चराहरूलाई नियन्त्रणमा लिन चाहन्छ । करतब र दुर्गम बीचको विवाद यही हो । यही विवाद नै प्रस्तुत काव्यको मूल समस्या हो । यस विवादलाई केन्द्रमा राखी प्रस्तुत काव्यमा पर्यावरण विरोधीको प्रतिकार गरिएको छ ।

*हेर ! करतब मेरो जित निश्चित छ
तँ जिद्दी नगर मेरो हक बन्छ
लालपुर्जा आओस् हाँस चर्न दिऊँ नदिऊँ
यो पोखरी पुर्खाको ऐलेनी हो,
तालको कथामा नयाँ अक्षरले पढ्छ करतब
पोखरीमा देश विदेशका लाखौँ चरा बस्छन्, बस्तै आएका छन्
तिनले के हुन्छ
ती लाखौँ लाख चराको बास के हुन्छ
कसैको नाममा होइन सार्वजनिक नाममा बसाउँछु (पृ. ५५) ।*

ऐतिहासिक, धार्मिक, राजनैतिक तथा पर्यावरणीय महत्त्वका भूमिहरू ऐलानी दर्ताका नाममा हडप्ने प्रवृत्ति अहिले हाम्रोमा व्यापक रूपमा रहेको छ । जसले गर्दा ऐलानी जग्गा व्यक्तिका नाममा धमाधम दर्ता भइरहेका छन् । व्यक्तिहरू ऐलानी जग्गा दर्ता गराउनु आफ्नो अधिकारका रूपमा लिन थालेका छन् । यस्ता व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व प्रस्तुत काव्यमा दुर्गमले गरेको छ । ऊ कानुनी तथा राजनैतिक पद्धतिलाई आधार मानेर करतबलाई निर्धक्कसँग आफूले मुद्दा जित्ने बताउँछ । अर्को तर्फ करतब पनि ताललाई नयाँ किसिमले बुझ्न थालेको छ । उसको एउटै मात्र चिन्ता छ- दुर्गमले भनेझैं ताल

उसको हातमा पन्यो भने देश विदेशबाट लाखौं चराहरूको हालत के होला ? त्यसैले पोखरी व्यक्तिको होइन सार्वजनिक नाममै बसाउनु पर्छ भन्ने करतबको भनाइ रहेको छ ।

दुर्गम र करतबको भगडा अदालतमा चलिरहेको छ । मुद्दाको छिनाफानो अदालतकै काम भयो । त्यो चल्दै छ । दुर्गम जग्गा आफ्नो हातमा पारेर बस्ती बसाउने तरखरमा छ भने करतब पोखरीको संरक्षणमा लागेको छ । चरा बचाउनका लागि पोखरी संरक्षणमा लागेको करतबलाई भुम्का, रवर्ट मैक आदिले चरा अस्पताल खोली सहयोग गर्न लागेका छन् ।

*रवर्ट मैक तयार बसेको छ निदान गर्न
वाणका काँडका भटारा खाएका मटेङ्ग्रा वर्ष बर्सिएका
उड्न नसक्ने कहाँ जाऊन् उड्न खोज्ने कहाँ जाऊन्
पखेटा लत्रिएका, नङ्ग्रा लत्रिएका
जरो, रूघा, अङ्गभङ्ग अङ्गभङ्ग
पक्षी-चिकित्सालय गाउँमै हुने भयो
औषधि नआइपुगे पेनकिलर चल्छ, दुखेकामा
एउटै पेनकिलर रामवाण कार्य गर्छ (पृ. ९०) ।*

चराको संरक्षण गर्ने तथा उनीहरूको उपचार केन्द्र तयार पार्ने कार्यमा रवर्ट मैक तयार भएर बसेको छ । ऊ चराहरूलाई हरेक किसिमका रोगको निदान गर्न तयार छ । पक्षी चिकित्सालय सञ्चालन गरी तिनीहरू संरक्षण गर्ने कार्य पर्यावरणीय संरक्षणकै अङ्गका रूपमा रहेको छ । रवर्ट मैक पनि पर्यावरणीय संरक्षणमा लागेको कुरा उसका कार्यहरूबाट पुष्टि हुन्छ ।

*हिजो - अरिर्त भर्ना भएका चराको निसान छैन
शिविर भताभुङ्ग छ चोया - काँटी निसान छैन
अस्पतालमा उपचारमा आएका चरा
कसका किचेनमा कसका परिकार परिक सकिए
महिनाँ लाएर खोजिएका खोसिएका हतियार
बन्दुक, गोली एक रातमै गायब बनेको छ
बदलामा भ्रम र अस्पष्टता छाउँदैछ, (पृ. ९१)*

रवर्ट मैक पक्षी अस्पताल सञ्चालनमा व्यस्त भएकै बेला अचानक हुरी आउँछ । हुरीले अस्पतालको संरचना र उपचाररत पक्षी दुबैलाई क्षति पुऱ्याउँछ । अस्पतालको सम्पूर्ण संरचना ध्वस्त भएको छ । उपचाररत चराहरू मरेका छन् र तिनीहरू धेरैका घरका किचेनमा परिकार बनेका छन् । यी सम्पूर्ण गतिविधिलाई यस काव्यमा द्वन्द्वका समयमा सङ्कलन गरिएका हतियार एकैचोटी गायब भएको

अवस्थासँग तुलना गरिएको छ । लामो समय लगाएर गरिएको चराको उपचारका सम्पूर्ण प्रयासहरू निरर्थक भएका छन् ।

पर्यावरणको संरक्षणका लागि मानिसहरू आआफ्नै तरिकाले लागि रहेका छन् । व्यक्तिगत स्वार्थले मानिस पर्यावरणको विरुद्धमा उत्रिन्छ । यस्तो पर्यावरण विरोधी पात्रका रूपमा प्रस्तुत काव्यमा दुर्गम रहेको छ । यस्ता दुर्गम जस्ता पर्यावरण विरोधीका विरुद्ध पर्यावरणीय संरक्षणका पक्षधरहरू लागि परेका छन् । यस काव्यमा चराको संरक्षणको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै सम्पूर्ण पर्यावरणीय पक्षको संरक्षणका पक्षमा कविले आफ्नो अभिमत प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्राणीको अस्तित्वसम्बन्धी चेतना

पर्यावरणको महत्त्वपूर्ण अङ्ग प्राणी वर्ग हो । प्राणी वर्ग सुरक्षित रहे मात्र पर्यावरण पनि सुरक्षित रहन्छ । हिजोआज मानवीय स्वार्थले अन्य प्राणीहरूको अस्तित्व सडकटमा पर्दै गएको छ । मानिसले पर्यावरणमाथि गरेको हमलाकै कारण यस्तो स्थिति आएको हो । प्राणी वर्गको संरक्षणसम्बन्धी चिन्ता गर्नु पर्यावरणीय चेतनाको कारण हो । यस अर्थमा प्रस्तुत काव्यमा प्राणी वर्गमाथि चिन्ता व्यक्त गरी पर्यावरणीय चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साँप्राले, मलसाँप्राले, दानवले, मानवले
 लखेटिरहेको चरा-संसार
 त्रसित-त्रसित आएर यसपाला पनि वेवारिसे अण्डा पारे,
 भनीँ भने चरा-चरा
 सबै त्रसित छन्
 परदेशी चराका फुल ढुँगन पाए
 काग र चील पनि नाइँनास्ति छैन (पृ. ४८)

चराका परम्परागत अर्थात् प्राकृतिक शत्रुहरू छन्, तिनीहरूले चराको सिकार गर्नु, तिनीहरूबाट चरा त्रसित हुनु स्वभाविक नै हो । तर मानव तथा दानवीय प्रवृत्तिका मानव (दानव) हरू आज चराका शत्रु बनेका छन् । यसरी सिङ्गो मानव जगतप्रति चराहरू त्रसित छन् । विभिन्न बहानामा मानिसले चराको अस्तित्व समाप्त पार्दै गइरहेको छ ।

सारस मरेका छन् पदमपुरमा फेरि अर्को घटना
 नहोला भन्न सकिन्न
 हिजो मानिस देखेर हच्कने सारस आज
 मुन्टो हिलोमा जोतेर बसेका छन्
 यो सब मानव करतुत हो (पृ. १०८)

....
सारसमाथि बीभत्सता करतबले रोकेर सकेन
कसले निर्दयी व्यवहार गन्यो
कसले सारसको बाँच्ने अधिकार छिन्यो
प्रत्येक देश, प्रत्येक भाषा त्यसका मानवशास्त्र
विवेक हराउँछ, विवेक बिर्सन्छ किन
कैले-कैले मानव हुनुको गुण
कैले मानव हुन सिक्छ मानव (पृ. ११८) ।

पदमपुरमा अवस्थित पदमपोखरी र आसपासको सिमसार क्षेत्र हाँसहरूको चरन स्थल हो । यस चरन स्थलमा मानिसदेखि तर्सिदै बसेका सारस अहिले नतर्सिने भएका छन्, किनकि तिनीहरूको मृत्यु भइसकेको छ । यो मृत्यु आकस्मिक वा अपर्भट आफै नभई मानवीय कारणले भएको कविले उल्लेख गरेका छन् । पर्यावरणीय रक्षा गर्नु छ भने पर्यावरणमा रहेका सम्पूर्ण जीव तथा वनस्पतिको अस्तित्व स्वीकार गर्नु पर्छ । यही अस्तित्व स्वीकार गर्न नसक्ने पक्षले चराको हत्या गरेको छ ।

चराको हत्याप्रति करतब चिन्तित छ । चरा संरक्षणमा लागेको करतबको पनि आखिरीमा केही जोर चलेन । प्रत्येक प्राणीको यस पृथ्वीमा बाँच्ने अधिकार रहेको छ । तर आज अज्ञात मनुष्यको करतुतले चराको बाँच्ने अधिकार खोसिएको छ । यसरी मानिसको विवेक हराई गरिएको चरा हत्या काण्डप्रति कवि संवेदनशील बनेका छन् । उनले आजका मानवशास्त्रहरूको विरोध गरेका छन् । मानवीय कर्तव्यच्युत मानवशास्त्रहरूको विवेक हराएको कविले देखेका छन् । कवि भन्छन्- मानिसले विवेक बिर्सिएको छ, मानवमा हुनुपर्ने गुणहरू उसबाट हराएका छन् । मानवताहीन कार्यमा उद्धत मानिसलाई कविले कहिले मानव साँच्चिकै को मानव होला भनी प्रश्न गरेका छन् । वास्तवमा मान्छेले मान्छे हुन नसकेकै कारण पर्यावरणीय समस्या आएको हो । कविले यस सङ्ग्रहको एक प्रसङ्गमा आफ्नो अस्तित्व रक्षाको निम्ति चराले प्रतिकार गरेको पनि कल्पना गरेका छन् ।

हाँस शरीरमा बसेर गम्भीरमान लुछिन लाग्यो
गम्भीरमान भूमिमा लोट्यो हाँसले लुछ्न छाडेन
अब त गाला, आँखा कोपर्न लागे
हाँसले लुछ्न छाडेन, युगयुगान्तरको रिस
मानव तेरो दुख्ने ठाउँ पनि छ र !
आज हाँस होइन मानव सिकार भयो

....
यो बिघ्न हाँस तँमाथि खर्निँदा
यो बिघ्न चुच्चो तँमाथि बर्सिँदा,
के भयो गम्भीर आहाराले तँलाई आहारा गर्न लागे (पृ. १२३) ।

प्रस्तुत कवितांशमा गम्भीरमान नामक पात्रलाई ल्याइएको छ । हाँसको सिकार हुने प्रसङ्गमा मात्र गम्भीरमान उपस्थित भएको हो । यहाँ हाँसमाथि अत्याचार गर्ने व्यक्तिका रूपमा गम्भीरमान पात्रको सिर्जना गरी हाँसद्वारा नै उसको सिकार भएको देखाइएको छ । सधैं डराएर भाग्ने हाँस गम्भीरमान सिकार गर्न पुग्दा भने उमाथि नै आइलाग्छन् । हाँसले गम्भीरमानलाई गरेको आक्रमण अत्यन्त त्रासदीपूर्ण छ । मान्छेले हाँसको सिकार गर्दै आएका छन् । यो सामान्य प्रकृत्याकै रूपमा हाम्रो सामु रहेको छ । साँच्चै हाँसले मानिसको सिकार गरे भने के होला ?

हाँसले गम्भीरमानलाई लुच्ने र कोपर्ने काम गरेका छन् । अत्यन्त सहनशील हाँस पीडाको पराकाष्ठा भोगेपछि मान्छेमाथि आक्रमण गर्न उत्रिएको हो । यो तत् क्षणको आवेग मात्र नभई हाँसले युगौ युगदेखिको रिस पोखेका हुन् भन्ने समाख्याताको ठहर छ । समाख्याताले अरूको पीडा नदेख्ने मानवलाई; अरूको दुःख नदेख्ने मानवलाई मेरो पनि दुख्ने ठाउँ छ र ? भनी प्रश्न गरेको छ । हाँसको यत्रो आक्रमणमा गम्भीरले आहारा गर्न नसकी हाँसको आहारा भएको बताइएको छ । यसरी प्रस्तुत प्रसङ्ग मार्फत समाख्याताले हामीलाई प्राणी वर्गको अस्तित्व सङ्कटमा परे मानवीय अस्तित्व पनि सुरक्षित नरहने बताइएको छ । यसरी कविले प्रस्तुत कथनमार्फत् प्राणीहरूको अस्तित्व नरहे हाम्रो पनि अस्तित्व रहँदैन भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

प्राणीप्रतिको सहानुभूतिको चेतना

पर्यावरणको महत्त्वपूर्ण अङ्ग प्राणी । प्राणी बिनाको पर्यावरण रहँदैन । यसका लागि यस पर्यावरणका सम्पूर्ण प्राणीहरू समान तरिकाले बाँच्न पाउनु पर्छ । मानको एकाधिकारका कारण पर्यावरणमा प्रतिकूल असर पर्दै गएको कुरा पर्यावरण विद्हरू बताउँछन् । त्यसैले पनि पर्यावरणप्रति प्रेम गर्ने सम्पूर्ण वर्गहरू प्राणीहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गर्छन् । प्रस्तुत 'सिमसारका राजदूत' काव्यमा पनि विभिन्न प्रसङ्गहरूमा प्राणीवर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गरिएको छ ।

करतब एक फूल उचाल्छ बालुवाबाट
जतनसँग नोक्सान नबनोस्
रूमालले माटो पुच्छ,
माउले दृष्टि दिइराखेको छ
यो मानवले के गर्ने हो
जसको हात पर्छ हरण हुन्छ
करतबले हातमा परेको फुललाई क्यै नोक्सान गरोएन के ठेगान
तर गर्दैन र जहाँको त्यहीँ गुँडमा राखिन्छ (पृ. ४७) ।

पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्नका लागि पृथ्वीमा भएका हरेक प्राणीहरूले एकले अर्काको अस्तित्व स्वीकार गर्नुपर्छ । अन्य प्राणीमा विवेक नहुने भएकाले त्यसो गर्न सम्भव नभए पनि विवेकशील प्राणी

मानिसले भने अन्यप्राणीहरूको अस्तित्व तथा उपस्थितिलाई स्वीकार्नु पर्छ । प्रस्तुत काव्यका कविको पनि अन्यप्राणीप्रति मानिसले सहानुभूति प्रकट गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

प्रस्तुत काव्यांशमा करतब नामक पात्रले चराको फूल उचालेको छ । उसले अत्यन्त जतनसँग फूल उचाली रूमालले फूलमा लागेको माटो पुछेको छ । करतबका कार्यलाई अण्डाको माउले हेरिरहेको छ । जुन मानिसले फूल भेटायो त्यसैले आफ्नो बनाउने गरेको कुरा माउलाई राम्रैसँग थाहा छ । करतबले फूल उचाल्दा पनि माउले त्यस्तै शङ्काको दृष्टिले हेर्छ तर करतबले अन्य मानिसले जस्तो गर्दैन । चराको फूल चराकै गुँडमा राखिदिन्छ । यसरी प्रस्तुत काव्यमा करतब पात्रका माध्यमबाट कविले मानवले प्राणीहरूप्रति सहानुभूति देखाउनु पर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

यिनको सिकार नगर मानव हो !

यिनको सिकार नगर

यिनलाई काट्कुट गर्दा केलाउँदा भुत्ला बाहेक

क्यै पाइँदैन (पृ. ११५)

मानिसले चराप्रति गरेको व्यवहार देखी आजित भएर कविले मानिसलाई चराको सिकार नगर्न आह्वान गरेका छन् । प्रकृतिको सुन्दर प्राणी चराले पर्यावरणलाई सजाउने कार्य गर्छन् पर्यावरणका अङ्ग पनि भएकाले यिनीहरूको उपस्थिति प्रकृतिमैत्री रहेको छ । यतिमात्र होइन प्रकृतिमा भएको यिनीहरूको विचरण साच्चिकै आकर्षक र मानवका लागि आनन्ददायक रहेको छ । यस्ता चराहरूलाई मानिसले सिकार गरेको देखेपछि कवि भावुक बनेका हुन् । त्यसैले उनी चराको सिकारबाट केही पनि फाइदा नहुने बताउँछन् । यी प्रकृतिलाई सिँगार्ने चराको सिकारबाट भुत्लाबाहेक केही नपाउने उनी बताउँछन् ।

चराको मृत्युमा केही सन्देश आउला कि कुनै दूतावासले

शोकपुस्तिका राख्ला कि !

चराको शोकमा कुनै राष्ट्रको आधा भण्डा..

त्यस्तो केही भएन न त सारसको सामूहिक मृत्युमा

न त हाँसहरूको सामूहिक मृत्युमा (पृ. १२४)

मृत्यु वास्तवमै कारुणिक हुन्छ । यो मानवको होस् वा मानवेतर प्राणीहरूको । मानवेतर प्राणीको मृत्युप्रति हामी अनविज्ञ छौँ अर्थात अनविज्ञता प्रकट गर्दछौँ । जब मानिसको मृत्यु हुन्छ तब हामी अनेक किसिमका शोकजन्य कार्यहरू गर्छौँ । यस्ता कार्य गर्नुको मतलव मानवले मानवप्रति गरेको मानवीय सम्बेदना, समवेदना तथा श्रद्धाञ्जलि हो । मानवमा पनि मृतकको आर्थिक, पारिवारिक

तथा सामाजिक अवस्थाअनुरूपका शोकमन्तव्यहरू प्रकट गरिन्छन् । उच्च पदमा आसिन व्यक्ति छ भने त्यहीअनुरूपको शोक तथा सामान्यजनका लागि त्यही अनुरूपको शोक प्रकट गरिन्छ ।

प्रस्तुत काव्यांशमा विदेशबाट आएका हाँस तथा सारसहरूको सामूहिक मृत्यु भएको देखाइएको छ । यस्तो मृत्युमा मानवलाई व्यक्त गरिएजस्तो कुनै प्रकारको शोक प्रकट गरिँदैन । यस काव्यमा वर्णन गरिएका हाँस र सारस विदेशबाट आएका हुन् । यदी यसप्रकारको मानवीय मृत्यु भएको भए विभिन्न प्रकारका शोक सन्देशहरू दुतावासमार्फत आउने थिए । चराको यस प्रकारको मृत्युमा गरिएको बेवास्तालाई कविले मान्छेले अन्यप्राणीप्रति सहानुभूति प्रकट गर्न नसकेको भनी चिन्ता प्रकट गरेका छन् । यसरी पर्यावरणमा रहेका सम्पूर्ण प्राणीहरूप्रति मानवले सहानुभूति प्रकट गर्नुपर्छ भन्ने भाव प्रस्तुत काव्यमा रहेको छ ।

जीवजन्तु संरक्षणको चेतना

पर्यावरणीय चेतनामा प्राणी संरक्षणको कामना पनि पर्दछ । यस भूमण्डलमा रहेका प्राणीहरू संरक्षित रहे भने मात्र पर्यावरणीय सन्तुलन कायम रहन्छ । यही भावलाई मोहन कोइरालाले सिमसारका राजदूत काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

*आकाशमा महाकाशमा, दिव्याकाशमा
उदात्त अन्तरिक्ष भोग्दै संसार बटुलेका
साइबेरियाका साइबेरियन, केकेसियाका केकेसियन जलयात्रु
साथै आएका छन्, प्रणय, विरह, सङ्गीत बोकेर (पृ. ४८)*

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले चराको प्रकृति, प्रवृत्ति तथा उनीहरूले गर्ने विचरणको चर्चा गरेका छन् । उनले आकाशलाई आकाशका रूपमा मात्र नदेखी चराको यात्रालाई मध्यनजर गर्दै महाकाश र दिव्याकाशजस्ता उपनाम दिएका छन् । स्वच्छन्द र स्वतन्त्र ढङ्गले संसार विचरण गरेका हुनाले उनीहरूको आकाश महाकाश र दिव्याकाश रहेको छ । विश्वका विविध क्षेत्रबाट आएका चराहरू आआफ्नै किसिमका भावहरू बोकेर आएका छन् । नेपालमा आएका चराहरू विशेष रूपमा साइबेरिया तथा केकेसियाबाट आएका छन् । यति टाढाबाट आएका यी प्राणीहरूलाई हामीले संरक्षण दिनुपर्छ । उनीहरू समस्या होइन समाधान बन्नुपर्छ भन्ने भाव प्रस्तुत काव्यांशमा उल्लेख गरिएको छ ।

*चकले कोरेका रेखाजस्तो भ्रिनो देखा कन्याङ्कुरुङ्
हंस, चातक जङ्गली परेवाका हूल,
सारस पक्षीहरू भनभन भोक र न्यानाको चिन्तामा चर्छन्
सामसार सिमसारको खोजी
दक्षिण, तरण-वरण टेक्दो (पृ. ४८)*

आकाशमा उन्मत्त भएर हिड्ने पंक्षीहरू तथा कन्याङ्कुरुङ्हरू एउटै धर्कोजस्तो बनाएर एकनाससँग हिडेको सुन्दर दृष्यलाई कविले चकले कोरेका रेखा भनेका छन् । यसरी रेखा बनाई खुला आकाशमा सयर गर्ने विभिन्न जातका पंक्षीहरू प्रकृतिका सुन्दर सिर्जना हुन् । यस्ता पक्षीहरू अहिले भनभन भोक र वासस्थानको चिन्तामा छन् । यस्ता पक्षीहरूको संरक्षणार्थ विभिन्न सिमसार क्षेत्रहरूलाई रामसार घोषणा गरी सिमसारमा आश्रय बनाउने जीवहरूको संरक्षण गर्न थालिएको छ । यसै प्रसङ्गलाई कविले पक्षीहरू सिमसार तथा रामसारको खोजीमा दक्षिणबाट आएका छन्; यिनीहरूलाई हामीले संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने भाव प्रकट गरेका छन् ।

सीमाविहीन विश्वपर्यावरणको चेतना

पर्यावरण र पर्यावरणमा अन्तर्निहित विविध पक्षहरूलाई सीमामा आबद्ध गर्न सकिँदैन । अहिले विश्व र विश्वका विविध पक्षहरूलाई मानिस अनेक किसिमका सीमामा आबद्ध गर्न उद्दत्त छ । भूगोलका सीमा त धेरै अगाडि नै सिर्जना गरिए । त्यसपछि मानिसले अनेक प्रकारका सीमाहरूको सिर्जना गरिदिए जसले गर्दा हरेक क्षेत्र सीमित भए तर यही पृथ्वीमा रहेका सम्पूर्ण प्राणीहरू सीमाविहीन छन् । यहाँका जीवजन्तु, पर्यावरण, हावा, पानी आदिलाई कुनै सीमामा आबद्ध गरी तेरो मेरो भन्नु मुख्याई हो ।

जब पदमतालमा स्वर्गका पानीका थोपा
 भ्रपक-भ्रपक परी भरीभरी भए
 लटरम्म-लटरम्म साइबेरीयापार केकेससका कोखबाट
 पृथ्वी उवशीले कानुन नलाग्ने यात्रा गरे
 टेलमटेल, मेलमिलाप लुछाचुँडी हूलदङ्गा
 आसिकको लागि, फगटो माछाको लागि प्रेमको लागि
 इलाकाभर इलाकाबाहिर, हेर ! जति हेर !
 ओभर क्राउड, उपस्थिति, नो भ्याकेन्सी भन्न पाउँदैन
 कुनै ट्राफिक भए पो कुनै भिसा भए पो
 आउनेक्रम जारी छ
 चाप मिलाउन अनुमतिमा आउने भए पो ! (पृ. ७२)

सिमसार तथा रामसार चराहरूको प्राकृतिक वासस्थान, यिनीहरूलाई यस्तै क्षेत्रको पर्यावरण मन पर्छ । यस्तो क्षेत्र विश्वको जुनसुकै स्थानमा भए पनि यी चराहरूलाई पर्वाह छैन । त्यसैले त स्वच्छन्द ढङ्गले आफूलाई सहज परेको ठाउँमा सरीसरी जीवन बिताउँछन् । साइबेरिया, ककेसियादेखि नेपालका सिमसारसम्म आउने चरालाई मानवले बनाएका देशीय सीमाले छेक्दैन । भूगोलका रेखाहरूले अङ्कुश लगाउँदैन । प्रकृति र प्रकृतिको ऋतु परिवर्तनले सङ्केत गरेपछि स्वभाविक

रूपले वासस्थान सर्छन् । यिनीहरूलाई कहिल्यै भिड, ठाउँखाली छैन, प्रवेश निषेध आदिले छुँदैन । यिनीहरूको ट्राफिक व्यवस्थापन गर्नु पर्दैन । साथै यिनीहरूलाई भिसाको आवश्यकता पनि पर्दैन ।

बसेका चरा भगाउने सामर्थ्य पनि कसैको छैन
 कसैले राख्छ भने वृथा अहङ्कार हो
 कसैको बहिष्कारको सामर्थ्य छैन
 करतबको एउटै मनसुवा छ, आगत पक्षी कुनै आहत नहुन् (पृ. ७३)

टाढाबाट आएका वा टाढाटाढा गएका पक्षीहरूलाई मानिसले विभिन्न ठाउँका भनी उनीहरूको कुण्डली उतारी सोही ठाउँमा फिर्ता पठाउन सक्ने हैसियत पनि कसैको छैन । यस्तो मनसाय कसैले राख्छ भने त्यो उसको अहङ्कार शिवाय केही होइन । यसरी पदमपुरको पोखरीमा आएका चराहरूको बारेमा प्रस्तुत काव्यको मूल पात्र बरतब छुट्टै किसिमको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्छ । ऊ यहाँ आएका कुनै पनि पक्षीलाई बाधा उत्पन्न नहोस् भन्ने विचार राख्छ । यहाँ तेरो/मेरोको वा राज्य र राष्ट्रका सीमालाई तुच्छ ठान्दै सीमाहीन भावनाको अधिक्यता पाइन्छ ।

चराको आफ्नो अङ्क छ, चराको क्यालेन्डर आफ्नै छ
 भाषा र व्यञ्जन छान्ने अफसेट प्रेसको आकार,
 श्रीबिन्दुमा बिन्दु फरक होला, अर्धविराम फरक होला विराममा
 यिनको भाषा त गीत हो, स्वर हो, सङ्गीत हो
 स्वरको अनेक ध्वनि हो विविधता
 हे ! दुर्गम भूगोलको गति तैले रोकेर
 चरा-संसार अवरुद्ध कहाँ हुन्छ, सानो आकाश पनि खुम्चिँदैन (पृ. ७९) ।

मानव दृष्टिमा विश्व जस्तो छ त्यस्तो अन्य प्राणीका दृष्टिमा नहुन पनि सक्छ । हरेक प्राणीले विश्वलाई आफू अनुकूल हेरेको हुन्छ । सबै प्राणीका आआफ्ना सीमारेखा छन्; आआफ्ना भाषा र सञ्चार छन् । उनीहरूको गणित, तिथि, मिति, हाउभाउ आदि आफ्नै छन् । यी विविधतायुक्त छन् । यी चरा प्राणीको भूगोल र उनीहरूको आफ्नो भूस्वामित्व मानिसले परिवर्तन गर्न सक्दैन । दुर्गम नामक चरा विरोधी पात्रले जतिसुकै यत्न गरे पनि चराको भूगोल र भौगोलिक नियम भङ्ग गर्न सक्दैन । उसले रोकेर चराको संसार अवरुद्ध हुँदैन । दुर्गम मात्र होइन दुर्गमजस्ता यस विश्वलाई मानव मात्रको वासस्थान ठान्ने र अन्य प्राणीलाई गौण ठान्नेहरूले गर्दा पर्यावरणीय समस्या आइपरेको छ । पर्यावरणलाई सीमामा आबद्ध गर्न सकिँदैन । प्रकृतिका नियमलाई कानुनी रूप दिन मिल्दैन । भूगोलका सीमा निर्धारण गरी एक मानवलाई एकअर्को भूगोलमा प्रवेश निषेध गरेपनि पक्षीलाई कुनै पनि भौगोलिक सीमाले रोक्न वा छेक्न सक्दैन । त्यसैले कवि यस काव्यमार्फत पर्यावरणका निम्ति भौगोलिक सीमा औचित्यहीन भएको आशयमा विश्व सीमाहीन पर्यावरणको परिकल्पना गरेका छन् ।

निष्कर्ष

मोहन कोइरालाको सिमसारका राजदूत कवितामा पर्यावरणका विविध पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको छ । उनको यस कवितामा नेपालको भौगोलिक वातावरण र सिमसार क्षेत्रलाई भौगोलिक परिवेशका रूपमा लिइएको छ । उनले यस काव्यमा मूल विषयवस्तु सिमसार क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू प्रस्तुत गर्दै पर्यावरण र पर्यावरणसँग सम्बन्धित प्राणी वर्गको संरक्षण हुनुपर्छ भन्ने चेतना अगाडि बढाएका छन् । उनले यस किसिमको चेतना प्रस्तुत गर्न मानवका स्वार्थपूर्ण कार्यबाट पर्यावरणमा पर्न गएको नकारात्मक प्रभावलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । यही विषयवस्तुमा केन्द्रित भई नेपालको पदमपोखरी क्षेत्र र त्यस वरपरका पर्यावरण विरोधी र रक्षक दुई किसिमका पात्र र मानवेतर पात्र पक्षीलाई लिएर कथानक तयार पारेका छन् । पक्षीको प्राकृतिक वासस्थानमा मानिसले क्षति पुऱ्याएपछि समस्या उत्पन्न भएको घटना यस काव्यमा उल्लेख गरेका छन् । कविले पक्षीका माध्यमबाट यस काव्यमार्फत मानिसले अन्य प्राणीहरूको अस्तित्व सङ्कटमा पार्दै गएको विषयमा चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । पर्यावरणको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिस भएकाले यिनको बासस्थान सुरक्षित पनि राख्नु पर्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ । यस धारणालाई व्यक्त गर्न कविले प्रकृतिको सुन्दरतासम्बन्धि चेतना, पर्यावरण विरोधीप्रति प्रतिकारको चेतना, प्राणीको अस्तित्वसम्बन्धी चेतना, प्राणीप्रतिको सहानुभूतिको चेतना, जीवजन्तु संरक्षणको चेतना, सीमाविहीन विश्वपर्यावरणको चेतना जस्ता पर्यावरणीय चेतना उठान गरेका छन् । यी विविध विषयको उठान गरी पर्यावरणको विनाशप्रति गहिरो चिन्ता यस काव्यमा व्यक्त भएको छ । यसरी पर्यावरणसम्बन्धी चिन्ता प्रस्तुत गरिएको सिमसारका राजदूत पर्यावरणीय चेतना प्रस्तुत भएको उत्कृष्ट काव्य हो ।

सन्दर्भ सूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौँ : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- एटम, नेत्र (२०६७). *नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना*. काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- एटम, नेत्र (२०७४, फागुन). 'पर्यावरणीय समालोचना : जीवन, प्रकृति र साहित्यको सङ्गम'. *मधुपर्क* ५०/१०, पूर्णाङ्क ५८५ पृ. ५-८ ।
- कोइराला, मोहन (२०६५). *सिमसारका राजदूत*. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, कुमारप्रसाद (२०७४, भदौ). 'समकालीन नेपाली साहित्यका प्रमुख प्रवृत्ति र प्रारूप'. *मधुपर्क* ५०/४, पूर्णाङ्क ५७९, पृ. ५-७ ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिकल पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६७ माघ-चैत्र). 'उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप'. *भृकुटी* पूर्णाङ्क १० पृ. ३९१-२०१ ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. काठमाडौँ : मोडर्न बुक्स ।
- त्रिपाठी, गीता (२०७५ कात्तिक). 'नारीवादी पर्यावरणीय चेतनामा प्रकृति र नारीको शोषण'. *मधुपर्क* ५१/६ पूर्णाङ्क ५९३, पृ. ४४-४७ ।